

36. *Wawrzeniuk P. Tradition and Past: The Swedes of Alt-Schwedendorf 1782–1852 / P. Wawrzeniuk // Вопросы германской истории: [сб. науч. трудов / отв. ред. С. И. Бобылева]. – Д., 2007. – С. 12–19.*

Надійшла до редколегії 11.02.2012

УДК 930.1 (47+420)

В. В. Галушко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ВИКТОРІАНСЬКА АНГЛІЯ В ОЦІНКАХ РАДЯНСЬКИХ ІСТОРИКІВ

Здійснено спробу аналізу історії вікторіанської Англії в працях радянських істориків. Подано коротку узагальнену характеристику основних досліджуваних тематичних блоків, які переважали в радянський час.

Ключові слова: тематика, вікторіанська Англія, робітничий рух, імперія, проблема.

Осуществлена попытка анализа истории викторианской Англии в работах советских историков. Представлена краткая обобщающая характеристика основных исследуемых тематических блоков, которые преобладали в советское время.

Ключевые слова: тематика, викторианская Англия, рабочее движение, империя, проблема.

An attempt to analyze the reporting of Victorian England history in the works of Soviet historians is made. It is include a short generalized characteristic of the main research blocks that dominated during the Soviet period.

Key words: subjects, Victorian England, labor movement, empire, problem.

Der Autor unternimmt den Versuch, die Geschichte des viktorianischen Englands in Arbeiten sowjetischer Historiker zu beleuchten und stellt eine kurze Übersicht der wichtigsten Themenblöcke vor, die in der Sowjetzeit dominierten.

Schlagwörter: Thematik, viktorianisches England, Arbeiterbewegung, Imperium, Probleme.

Кожна історична епоха цікава по-своєму. ХІХ століття, наповнене важливими зрушеннями в економіці, техніці, точних науках, літера-

турі, музиці, мистецтві, багаті на новинки. Це століття пару та електрики, світових технічних винаходів, відкриттів, прогресу, змін. Подібне минуле привертає до себе увагу в силу його значущості та ваги загалом, адже саме тоді було закладено основи для розвитку сучасних наук, створено передумови для винаходу майбутніх технічних нововведень, якими ми і нині користуємося.

Англійське XIX століття знає чотирьох монархів – Георга III, Георга IV, Вільяма IV, Вікторію. Але саме з правлінням останньої ми пов'язуємо поняття «вікторіанська Англія» та створюємо у свідомості певний асоціативний ряд: стиль, особливий дух епохи, непорушність традицій, своєрідний побутовий інтер'єр, звички тощо. 64-річне перебування на престолі королеви Вікторії надзвичайно виразно постає на фоні загальної історії країни та й Європи XIX ст. як таке. Для Англії це буде щось на зразок «золотого віку» часів Єлизавети I (1558–1603 рр.). Звісно, чимало заперечень можна висловити з цього приводу, але саме за Вікторії Англія в середині XIX ст. досягне економічної та фінансової першості, почне здобувати статус найбільшої світової колоніальної імперії, сформує свою національну ідею, завоює економічну першість у Європі. Неабияку роль у даному плані відіграє і сама королева, навіть зведені до мінімуму її повноваження дозволятимуть Вікторії побічно, але все-таки впливати на хід політико-економічного життя країни, використовуючи, де свій природний розум, а де і свою виховану та врівноважену жіночність.

Досягнення, відкриття, зрушення, які мали місце у вікторіанській Англії, дають змогу стверджувати про її чільне місце в переважній більшості сфер діяльності людини. Прямими доказами цього слугує таке: створення першого робітничого споживчого товариства (1844 р.), винайдення конверторного способу виготовлення сталі (1856 р.), наукове обґрунтування вчення про еволюцію і теорію природного відбору Ч. Дарвіном (1859 р.), створення профсоюзної ради (1860 р.), поява руху суфражисток (1885 р.), відкриття електрона Дж. Томсоном (1897 р.), встановлення 8-годинного робочого дня (1889 р.) і т. д. Англія, ступаючи на шлях поступового розквіту та завоювання першості, прагматичними діями урядів як консерваторів, так і лібералів, долає проблеми внутрішнього життя. Політична мудрість королеви та компромісність партійних сил є прикладом адекватного соціального реагування та прийняття рішень при вирішенні складних ситуацій. Для прикладу наведемо 1838 р., коли в Англії було опубліковано «Народну хартію» з її шістьма програмними вимогами [28]. Зрештою, зваженими політичними поступками уряду

вдалося досягнути миру з робітничим рухом, наслідком чого стало формування стійких союзів тред-юніонів, скорочення робочого дня тощо, тим самим вдалося подолати кризові явища.

Не дивно, що науковці беруться за вивчення епохи вікторіанської Англії, кожен раз справедливо обґрунтовуючи її значущість та актуальність. Зрештою, і наші проблеми змушують нас звертатися до історії цієї країни, щоб спробувати оцінити багатий досвід та адаптовано використати її досягнення для власних цілей. Адже в Англії так вдало змогли поєднати теоретичні розробки в системі управління величезною державою з їх практичним втіленням у реалії повсякденного життя. Часта зміна урядів, чергування Ліберальної та Консервативної партій є свідченням частих змін самих пріоритетів внутрішньої та зовнішньої політики, націлених на вибір кращого можливого варіанта рішення для конкретного часу. Сама ж демократизація, як наприклад, парламентські реформи 1867 р., 1884 р., була зумовлена необхідністю стирання розриву між вищими та нижчими прошарками населення, спрямована на запобігання соціальних потрясінь, які мали місце в революційно налаштованих сусідніх країнах – Франції, Німеччині чи далекій Америці.

Подієва картина вікторіанства настільки багата, що сміливо можна стверджувати про її стійку популярність серед істориків. У даному контексті нас цікавить висвітлення історії вікторіанської епохи в роботах радянських істориків, які по-своєму намагалися представити всі наявні в історії явища, виходячи із нової ідеологічної системи, створеної Марксом – Леніном.

Метою нашого дослідницького узагальнення ставимо таке: виявити найбільш характерні оцінки радянських істориків щодо подій вікторіанської Англії, класифікувати досліджувані теми та визначити притаманні їм риси.

Поставлена мета вимагає від нас виконання кількох завдань, які полягають у виокремленні етапів дослідницьких пошуків з характерним набором ознак та конкретних тем, що найчастіше привертати увагу радянських істориків, розкритті оціночних закономірностей змалювання історичної дійсності вікторіанської Англії.

Але, як виявилось, у радянський період у розрізі всесвітньої історії їй першість аж ніяк не належала, за винятком окремих тематичних блоків, навіть більше, окремих подій, як то: робітничий рух, боротьба за парламентську реформу, іноземні завоювання країни тощо. Події 1917 року та їх подальший розвиток точно окреслили межі досліджуваних тем. Перебудова існуючої до того часу освітньої системи,

заснованої на єдиній схемі, введення доктринального марксистського бачення вітчизняної історії, змушувало більшою мірою працювати над історією, власне, Радянського Союзу, тому на вивчення вікторіанської Англії у ранній радянський період не вистачало ані часу, ані істориків. Поодинокі автори зверталися, в основному, до умовно близького до російських подій прецеденту – англійської буржуазної революції [18; 1; 19; 2], в якій вбачали основний рушій розвитку країни. Але і тут був сильний конкурент – Велика Французька революція, яка відіграла більше «всесвітньо-історичне значення», та Паризька Комуна 1871, як приклад героїчної боротьби пролетаріату. Та все ж таки наповнена різноманітними подіями історія туманного Альбіону не могла залишатися осторонь задекларованого нового повороту при висвітленні минулого.

Опрацьована література дає змогу нам виділити три основні етапи в дослідженні історії вікторіанської Англії, беручи за критерій проблемно-хронологічний підхід та особливості внутрішньополітичного розвитку Радянського Союзу. Тому виділимо такі етапи.

Перший етап охоплює 20-ті рр. ХХ ст., характерною рисою його є логічне продовження традицій російських дореволюційних вчених, зосередження уваги на розробці проблем економічної, політичної історії, вивчення культури, зацікавлення технічними новинками. Методи та інструментарій істориків широкий, добре забезпечений джерельною базою, зібраною попередниками. Спостерігаємо різнопланові оціночні судження, але вже з'являються ті з них, що стануть згодом основою для формування основ радянської моделі бачення історичної дійсності [3; 21]. Деяким історикам довелося поплатитися життям за свої погляди, наприклад, Й. Лібербергу, що був страчений за «належність до контрреволюційної діяльності» [20].

Другий етап припадає на час одноосібної влади Й. Сталіна – кінець 20-х і завершується початком 50-х рр. Особливостями даного етапу можемо визначити таке: найактивніше розробляються питання соціальної боротьби, промислового розвитку, колоніальної політики. Звужується тематика досліджень, обмежується коло доступних джерел, більш помітна одноманітність у висновках [22; 26].

Початком третього якісно нового етапу можемо визначити зміну керівництва у 1953 р., лібералізацію та потепління у відносинах із Західною Європою, яке наступить з 70-х рр. Помітними ознаками цього етапу стає розширення кола досліджуваних тем, переоцінка зроблених раніше суджень, намагання співвіднести отримані результати із власне історією Радянського Союзу. Це був період початку форму-

вання історичних шкіл, вироблення основних напрямків та нових методів наукового дослідження, розширення джерельної бази та співробітництва [4–17; 19; 23–28; 30].

Загалом можемо говорити, що «вікторіанські студії» багато в чому залежали від політичної обстановки всередині самого Союзу, що зумовлювало їх специфіку, деяку односторонність та повторюваність в оцінках тих чи інших подій різними авторами, як наприклад, дослідження робітничого руху чи колоніальних здобутків Англії.

Звісно, охопити всі напрацювання навіть короткого періоду радянської історичної науки нам не видається можливим, тому одразу виділимо основні, найчастіше досліджувані теми:

- 1) економічна історія;
- 2) політичне життя країни, разом з діяльністю політичних партій та нарисами біографій провідних діячів;
- 3) робітничий рух;
- 4) зовнішня або, як частіше її називали, колоніальна політика держави.

Безперечно, однією з базових тем було економічне життя. Дослідження першого етапу спираються на багатий досвід попередників, викликаючи передумови тих процесів, що мали місце, «щоб краще уявити ті радикальні зміни ... треба спинитися на історичному розвитку ...» [21, с. 3]. Невід'ємними при написанні робіт подібного характеру були статистичні дані, які просто таки запевняли читача в єдиному правильному варіанті розвитку тих чи інших подій. Так, у перших рядах загальних розвідок радянської доби на економічну тематику є праця викладача всесвітньої історії, історії соціалізму, історії класової боротьби – Й. Ліберберга (1897–1937) [21]. Сам період написання книги ставив його в залежність від тем революційного ходу історичного процесу. Авторська позиція більшою мірою представлена статистичними таблицями, ніж їх словесним роз'ясненням, і сходиться на визнанні факту зміни «економічного обличчя Англії» протягом ХІХ ст. на індустріально-промислове [21, с. 46–47, 72–73].

Логічним продовженням економічних досліджень, але вже другого етапу, стануть роботи Ф. Потьомкіна та ранні роботи Є. Тарле [21; 25]. Виходячи із політичного положення Європи після Віденського конгресу, Англія постає як сильний монополіст в економічному плані. Розвиток промисловості та сільського господарства характеризується періодичними піднесеннями та спадами, особливо тяжкими були 40-і рр. ХІХ ст., охоплені голодом, що не могли не помітити радянські історики. Посилання авторів на теорети-

ків марксизму-ленінізму підсилює сам тон розвідок, перетворюючи їх на чергове ґрунтовне дослідження радянського типу про жорсткий західний світ капіталізму. Так, наприклад, у Ф. Потьомкіна ми не знайдемо посилань на якусь іншу літературу, окрім К. Маркса, В. Леніна, Й. Сталіна [22]. Треба сказати, що обидва автори для більш повного розкриття теми беруться і за короткий огляд політичного життя країни, подаючи основні відомості про соціальні рухи, зміни та обов'язково підводячи все написане під необхідність обґрунтування робітничого чартистського руху, який, безперечно, був реакцією на складність соціально-економічного стану в країні. І нам важко не погодитися із слушною оцінкою автора того, що Англія 30–40-х рр. XIX ст. – це «країна величезних багатств, але в той же час і країна великої бідності, неграмотності сотен тисяч людей, країна високої дитячої смертності» [22, с. 7].

Заданий напрям економічних досліджень зміниться після 1953 р., нова політична обстановка в Радянському Союзі, пов'язана із лібералізацією суспільно-політичного життя, дасть можливість продовжувати займатися економічною історією Англії в більш широких межах. Найуспішнішими у цьому плані можна вважати розвідки Л. Кертмана, Л. Туполевої, М. Єрофєєва [15; 28; 10; 12;], де представлена картина економічного розвитку Англії впродовж XIX – початку XX ст. Економічна складова вікторіанської епохи хоч і подана у контексті загального робітничого руху, колоніальних воєн, монополізації економіки, все ж таки вирізняється рядом особливостей. Це ширша джерельна база, відхід від постійних посилань на класиків марксизму-ленінізму, якісніша дискусія тощо. Дослідження економічної історії приводять М. Єрофєєва до висновку про те, що фундаментом промислового піднесення слугувала «наявність обширних колоніальних володінь», звідки Англія везла дешеvu сировину, отримуючи великі прибутки [10, с. 78]. Дослідники не надавали ніякого значення другій стороні: окрім, безперечно, використання Англією колоній у своїх цілях, у розвиток останніх вкладалися чималі кошти, йшов процес європеїзації їх, долучення до високої культури самої Англії. У своїх дослідженнях історики сходяться на думці, що Англія переживає період розквіту, вершиною якого була виставка 1851 р., але надалі, у зв'язку із зміцненням конкуренції з боку інших країн, особливо США, появою на карті Європи двох сильних держав – Німеччини та Італії, з середини 70-х р. намічається процес втрати економічної першості. Радянські історики сходяться на думці, що дане явище зумовлене перенесенням уваги з внутрішніх питань на зовнішню політику,

яка вимагала і чималих коштів, і сил. Але треба зазначити й розширення їх зацікавлень. Так, М. Єрофеев присвятив низку своїх досліджень й іншим темам, таким як: російсько-англійські контакти [14], вивчення образу Англії через посередництво російської публіцистики [12], де вже з позицій психолого-ментальних особливостей намагався пояснити «причуди» жителів острова.

Разом з тим можемо сказати, що оцінки економічних зрушень вікторіанської Англії серед радянських істориків мають помітне нашарування ідеологічних схем самої історичної науки Радянського Союзу, що особливо помітне в посиланнях та поясненнях причин ключових процесів епохи – неухильного прогресу, складання монополій, виникнення нових галузей в економічному житті.

Важливим елементом пошукових робіт радянських дослідників була політична історія країни та історія політичних партій, яку подавали здебільшого як приклад віджилого минулого. Але треба зазначити, що дана тематика характерна для досліджень аж третього етапу, тобто починаючи з середини 1950-х рр. Так, В. Согрин значне місце у своєму дослідженні відводить цілій сукупності факторів, що сприяли формуванню політичної системи, серед яких виділяє партійність, фінансові ресурси, популістські гасла [25]. Він же вказує на те, що навіть самі британські історики визнають вплив партійних позицій на творення національної історії [25, с. 41]. За критерій визначення ваги політичної партії В. Согрин бере «їх здатність пристосовувати закони і політичні інститути Великобританії до змінної соціальної та економічної обстановки», а його періодизація партійно-політичної історії в цілому певною мірою є актуальною і нині [25, с. 41–42]. До даного блоку тематично належить написання історій політичних вчень, особливо становлення лібералізму та консерватизму. Наприклад, В. Н. Виноградов та К. Б. Виноградов прослідковують у своїх працях трансформацію лібералізму та перехід владної естафети від лібералів до лейбористів, разом з тим їх оповідь багата на фактичний матеріал про чисельність членів партій, а також містить корисні посилання на програмні документи [4; 5]. Що стосується дослідження консерватизму, то вони не відзначалися популярністю, тільки починаючи з 70-х рр. з'явилася низка істориків, що наглядно презентує нам розвиток даного напрямку в радянській історичній науці. Серед них можемо назвати О. Галкіна, П. Рахшміра, які побічно, в загальній характеристиці, торкалися питання виникнення, розвитку, еволюції та типології англійського консерватизму [7; 8; 23]. Так, П. Рахшмір виносить важливе судження про те, що своєрідний консервативний

«синтез соціального і політичного» у державному регулюванні подає Англія часів прем'єрства Б. Дізраелі, але при цьому продовжує, що «ідейно-політична трансформація консерватизму диктується в першу чергу задачами боротьби з робітничим рухом» [23, с. 53]. Історик не вбачає в цьому прагматичну державну політику, спрямовану на вирішення внутрішніх проблем, пов'язаних з наростанням того ж таки робітничого руху, недоліків соціальної політики тощо.

Більш поважне місце в радянських дослідницьких пошуках займав лібералізм як суспільно-політичний напрям у розвитку держави, що пояснюється рядом причин. Лібералізм представлений провідною буржуазною ідеологічною і суспільно-політичною течією. Історики виводять ідеали лібералізму з духовної боротьби проти абсолютизму, гніту католицької церкви в ім'я прогресу, свободи думки та людського розуму, рівності та світового братерства. Правда, радянським історикам доведеться визнати очевидний факт втрати лібералізмом політичних позицій на кінець XIX ст. та його трансформацію в лейбористську течію, називаючи причини «об'єктивними», але не розкриваючи їх, вказуючи лише на те, що «ліберали досягли найбільших успіхів в утвердженні принципів не тільки політичної, а й соціальної демократії, залишивши консерваторів далеко позаду» [25, с. 47]. Якщо ж брати загалом, то радянських істориків більш приваблював французький лібералізм, ніж англійський, де все ж таки сильнішими були консервативні тенденції. Така лінія проглядає в дослідженнях вже згадуваних В. Виноградова та К. Виноградова [4; 5].

Час від часу в радянський період з'являлися історичні праці, які повідомляли про життя окремих людей, таких як: члени королівської родини, прем'єр-міністри, громадські діячі тощо. Така тенденція більш характерна для періоду після 1953 р. Для прикладу можемо навести роботи В. Трухановського про Бенджаміна Дізраелі та королеву Вікторію [27]. Автор з повагою ставиться до королеви і прем'єр-міністра, хоча в останньому вбачає чимало авантюризму, кар'єризму та вміння мистецьки обходити гострі кути. Зрештою, важко не погодитися з істориком, бо чи не вміння лавірувати між різними політичними силами та вирівнювати всі можливі соціальні негаразди дали змогу саме консервативному уряду Б. Дізраелі вивести Англію на провідне місце в усіх найважливіших сферах суспільно-політичного життя. Сюди ж, як приклад, можемо віднести і працю А. Давидсона, яка має науково-популярний характер і являє собою доступне для широкого загалу висвітлення процесу формування Англії як колоніальної імперії [9]. В цілому сказати, що подібні теми користува-

лася надмірною увагою з боку істориків не можна, адже дослідження поодинокі, а наукова дискусія йде виключно в заданому плані, без будь-яких поворотів. Хіба що суперечки з приводу політичних реформ трохи її, так би мовити, розбавляють [17].

Бачимо, що політична історія та історія політичних течій посідає своє місце в дослідженнях, але поступається більш прогресивно-революційній Франції. Оцінки, дані радянськими істориками, видають їх спроби відшукати причини формування світової революційності, політичної непрактичності самого капіталізму та неодмінного авторитету самого Радянського Союзу. У даному блоці історичних досліджень, винесених радянськими істориками суджень та сформованих ними висновків можна виділити дві основні характерні риси: 1) перенесення акценту на політичну історію свідчило про розвиток «вікторіанських студій» у радянський час та бажання довести переваги соціалістичного розвитку над капіталістичним; 2) поява нових імен у вивченні історії Англії періоду королеви Вікторії ще раз демонструвала, що радянським історикам доводилося рахуватися із провідними європейськими колегами і Англія в цьому плані посідала чільне місце.

Найбільш важливою, може навіть життєво необхідною, темою радянського часу з історії вікторіанської Англії був робітничий рух. Майже кожен історик рано чи пізно торкався її у своїй науковій кар'єрі. Сюди відносимо роботи М. Єрофєєва, А. Шапіро, Б. Рожкова тощо [11; 29; 24]. Автори історичних праць переконливо доводили, що робітничий рух в Англії періоду 30–50-х рр. XIX ст. являє собою перше, широке, масове, політичне оформлення пролетаріату, складову частину світового революційного протесту проти капіталістичного засилля приватної власності і бажання великої буржуазії керувати світом. Звісно, не можна не помітити, як чартистський рух виводився із основ Французької революції 1789 р., що зайвий раз переконує нас в його належності до системи офіційної історії. Об'ємна історіографічна традиція чартистського руху дозволяє хронологічно поділити дослідження на два основних етапи: 1) роботи до 50-х рр. XX ст. – представляють рух як єдиний революційний хід усього робітничого класу; 2) праці з 50-х рр. XX ст. демонструють намагання розібратися в окремих проблемах чартистського руху, як наприклад: ідеологія, програма, періодизація тощо. Та, зрештою, не можна скласти однозначну оцінку такому великому доробку радянських істориків, як розкриття тематики робітничого руху. З однієї сторони, ця тема, як найбільш досліджувана в літературі, є ключовою з історії

Англії XIX ст., а з іншої – саме тому решта важливих аспектів висвітлена надзвичайно побіжно, при цьому абсолютно дискусійними так і залишилися питання датування окремих періодів чартизму, ролі та його впливу на розвиток Англії та робітничого руху загалом.

Широку історіографічну базу має тема зовнішньої політики Англії періоду правління Вікторії, яка представляє процес перетворення держави на величезну імперію, в якій «Сонце ніколи не заходило». Не станемо перераховувати всіх радянських істориків, що обрали дану тематику для своїх досліджень, обмежимося кількома, вивішивши загальну тенденцію їх робіт. Згадаємо роботу Є. Тарле, в якій подано загальну характеристику колоніальної політики [26], дослідження Б. Коваля, що писав про політику Англії в Центральній Америці в 1823–1850-х рр. [16], працю М. Єрофеева, де пов'язано розвиток чартизму та його вплив на зовнішню політику держави [11], В. Виноградова, який описує агресивну політику Англії на Балканах середини XIX століття [4], тощо. Спільним для всіх робіт є представлення колоніальної експансії як закономірного явища, а не результату випадкового збігу обставин. Причини експансії виводяться з капіталістичного виробництва та відносин, бажання Англії зберігати здобутий статус-кво на європейсько-азійських просторах. Саме тому в «охопленому шовінізмом Альбіоні Паризький мир був зустрітий кисло», бо підводив підсумок під трирічною Кримською війною, результатами якої Англія виявилася не задоволена [4, с. 306].

Не можна не помітити, що роботи по зовнішній політиці Англії демонстративно протиставляють політику двох могутніх імперій – Британської та Російської, разом з тим радянські історики намагаються представити благородну місію російського народу у справі визволення тих же Балкан. Деякою мірою ми мусимо з ними погодитися, але, з іншої сторони, колоніальна політика Англії мала і позитивне значення для підкорених народів, що особливо стане помітним у другій половині XIX ст., коли уряд почне вкладати свої кошти в їх розвиток та утримання. Наявність широких колоніальних володінь даватиме змогу на пом'якшення соціальних проблем всередині самої Англії, так як всі незадоволені матимуть змогу реалізувати свої амбіції за межами острова. Так що треба сказати, що і в колоніальній політиці можна виділити кілька позитивних моментів, що не було помічено радянськими істориками та не отримало належної оцінки.

Загалом, можемо стверджувати, що період вікторіанської Англії в радянській історичній науці не користувалося популярністю з низ-

ки причин, основною з яких можна назвати відсутність в Англії очевидної для істориків-марксистів революційної традиції, тому провідне місце йому аж ніяк не належало. Історики розробляли більш «революційні» теми, такі як: англійська буржуазна революція, розвиток робітничого руху, формування колоніальної імперії. При цьому кожне нове дослідження логічно продовжувало попереднє. Чимало важливих тем залишилося без уваги, тому сучасним історикам є чим поцікавитися. Гадаємо, що ідеали вікторіанства, відтворені на сторінках сучасних історичних праць, висока культура англійського XIX століття ще знайдуть місце і в нашому, надзвичайно наповненому різноманітностями, світі.

Бібліографічні посилання

1. *Архангельский С. И.* Аграрное законодательство великой английской революции. 1643–1648. Ч. 1 / С. Архангельский. – М.; Л., 1935.
2. *Барг М. А.* Великая английская революция в портретах ее деятелей / М. А. Барг. – М., 1991.
3. *Виноградов В. Н.* Британский лев на Босфоре / В. Виноградов. – М., 1991.
4. *Виноградов В. Н.* У истоков Лейбористской партии (1889–1900) [Текст] / В. Виноградов. – М., 1965.
5. *Виноградов К. Б.* Эволюция английской либеральной партии в свете трудов В. И. Ленина / К. Виноградов. – Л., 1970.
6. *Галкин А. А.* Консерватизм в прошлом и настоящем / А. Галкин, П. Ю. Рахшмир. – М., 1987.
7. *Галкин А. А.* Новая «консервативная волна» как порождение идеологического кризиса капитализма / А. Галкин // Вопросы философии. – № 12. – 1977. – С. 80–92.
8. *Давидсон А.* Сесиль Родс и его время / А. Давидсон. – М., 1984.
9. *Ерофеев Н. А.* Очерки по истории Англии 1815–1917 гг. / Н. Ерофеев. – М., 1959.
10. *Ерофеев Н. А.* Чартизм и колониальная политика / Н. Ерофеев // Новая и новейшая история. – № 1. – 1957. – С. 75–93.
11. *Ерофеев Н. А.* «Дряхлый Альбион» (Англия в русской публицистике 30–40-х годов XIX века) / Н. Ерофеев // Проблемы британской истории. 1980. – М., 1980. – С. 129–146.
12. *Ерофеев Н. А.* Промышленный переворот и проблемы рабочей силы в Англии / Н. Ерофеев // Проблемы британской истории. 1987. – М., 1987. – С. 106–118.
13. *Ерофеев Н. А.* Туманный Альбион. Англия и англичане глазами русских 1832–1853 / Н. Ерофеев. – М., 1982.

14. *Кертман Л. Е.* География, история и культура Англии / Л. Кертман. – М., 1979.
15. *Коваль Б. П.* Политика Англии в Центральной Америке (1823–1850) / Б. Коваль // Вопросы истории. – № 3. – 1961. – С. 214.
16. *Косарев А.* Избирательная реформа 1867 г. в Англии / А. Косарев // Вестник Москов. ун-та. Серия экономики, философии и права. – 1958. – № 2. – С. 143–160.
17. *Кудрявцева А. Е.* Великая английская революция / А. Кудрявцева. – М., 1925.
18. *Левин Г. Р.* Демократическое движение в Английской буржуазной революции / Г. Г. Левин. – Л., 1973.
19. *Ліберберг Й. І.* – Режим доступу : http://histsans.com/?termin=L%D1%96berberg_Y_%D0%86.
20. *Ліберберг П.* Нариси економічної та соціальної історії Англії (1760–1850) [Текст] / П. Ліберберг. – К., 1927.
21. *Потемкин Ф. В.* Англия 1815–1848 гг. / Ф. В. Потемкин. – М., 1949.
22. *Рожков Б.* Важный этап борьбы чартистов за единство рабочего класса (1851–1853 гг.) / Б. Рожков. – М., 1958.
23. *Согрин В. В.* История партийно-политической системы в Великобритании: анализ немарксистских концепций / В. В. Согрин // Новая и новейшая история. – № 5. – 1988. – С. 41–57.
24. *Тарле Е. В.* Очерки истории колониальной политики западноевропейских государств / Е. Тарле. – М., 1965.
25. *Трухановский В. Г.* Бенджамин Дизраели и королева Виктория / В. Трухановский // Новая и Новейшая история. – № 4, 5. – 1990. – С. 138–153, с. 145–155.
26. *Туполева Л. Ф.* Королева Виктория и Ирландия / Л. Ф. Туполева // Европейские монархии в прошлом и настоящем. – СПб., М., 2001. – С. 44–50.
27. *Туполева Л. Ф.* Социалистическое движение в Англии в 80-е годы XIX века / Л. Туполева. – М., 1973.
28. Чартистское движение в Англии. Хронология и документы. Ч. 1. – Режим доступу : <http://www.agitclub.ru/front/eng/chartist02.htm>.
29. *Шапиро А. М.* К вопросу о материальном положении английских рабочих в 60-е гг. XIX века / А. Шапиро // Уч. зап. Саратов. ун-та. – Т. 66. – М., 1958.

Надійшла до редколегії 5.03.2012